

4.7 *Jan Hoogland*

DE BOEDELSCHIEDING HERZIEN

Voeding en voedingsgewoonten zijn altijd sterk met religie verbonden geweest. In verschillende godsdiensten is er sprake van spijswetten. Daarnaast ervaren mensen in de voedselvoorziening vaak een grote afhankelijkheid van factoren die zij niet zelf in de hand hebben. Door droogte of andere extreme weersomstandigheden kunnen oogsten verloren gaan. Denk bijvoorbeeld aan de christelijke bede om het ‘dagelijks brood’, waarmee deze afhankelijkheid onder woorden gebracht wordt.

In onze huidige samenleving is door de secularisatie steeds minder te merken van deze band tussen voedsel en religie. Spijswetten worden nog slechts onderhouden door mensen uit bepaalde etnische groeperingen. En ook het gebed om het dagelijks brood klinkt in onze tijd verhoudingsgewijs minder op dan in het verleden. Moderne mensen hebben de productie en distributie van het voedsel goed onder controle. In alle onderdelen van de hedendaagse voedselvoorziening zijn de technische middelen en mogelijkheden enorm toegenomen. Voedsel is hightech: in de productie, de bereiding en de distributie van voedsel

speelt techniek een steeds belangrijkere rol. Ook al hechten hedendaagse mensen veel aan natuurlijke voeding, toch moet worden vastgesteld dat we vaak nauwelijks weten hoe ‘technisch’ ons voedsel feitelijk tot stand gekomen is.

Op het eerste gezicht lijkt het erop dat met de toegenomen controle over de voedselvoorziening mensen steeds minder geneigd zijn nog langer een verbinding te leggen tussen hun voeding enerzijds en hun religie of levensbeschouwing anderzijds. Mensen zijn nu eenmaal minder afhankelijk van factoren buiten hun invloed en hebben religie daarom niet langer nodig om met de onzekerheid van hun bestaan om te gaan. In deze bijdrage wil ik laten zien dat deze zienswijze echter kortzichtig is. Ook al speelt de techniek een steeds belangrijkere rol in onze voedselvoorziening, toch blijven de dimensies van het bestaan die in religie en levensbeschouwing een rol spelen onverminderd actueel. Het is niet òf religieus/levensbeschouwelijk, òf rationeel technisch, maar èn èn.

Deze zienswijze is echter wel even wennen. In discussies over techniek en religie blijkt vaak dat religie als de bijzondere variabele wordt opgevat: welke invloed hebben religieuze denkwijzen of gedragingen op de ontwikkeling, het gebruik of de beoordeling van techniek? Soms wordt ook de omgekeerde vraag gesteld: welke invloed heeft techniek op religie en haar ontwikkeling? Ik wil echter aandacht vragen voor de

altijd actuele interactie tussen beide. En dat laat zich heel goed aan de hand van het thema ‘voeding’ aan de orde stellen.

Een van de handicaps in het debat over religie is dat vaak ervan wordt uitgegaan dat al bekend is wat religie is. En dat niet eens in een wetenschappelijke zin (op basis van nauwkeurig onderzoek naar het verschijnsel religie), maar vooral in een evaluatieve (levensbeschouwelijk waarderende) zin. Het woord ‘religie’ wordt dan opgevat als de aanduiding van het verschijnsel dat veel mensen leven vanuit de overtuiging dat er in de ons omringende werkelijkheid bovennatuurlijke (goddelijke) krachten aanwezig zijn, die van invloed zijn op het dagelijks gebeuren in de wereld om hen heen zonder dat wij ze met onze zintuigen kunnen waarnemen. De term ‘religie’ staat dan voor allerlei levensvormen, praktijken en rituelen waarmee mensen zich tot deze bovennatuurlijke werkelijkheid verhouden (aanbedding, verering, offercultus, priesterschap etc.). Religie zou in deze opvatting dus te maken hebben met het geloof in een bovennatuurlijke werkelijkheid.

Daarmee is een tweedeling in fundamentele overtuigingen van mensen geïmpliceerd: mensen die wel en die niet met het bestaan van een bovennatuurlijke werkelijkheid rekening houden en daarin geloven. Omdat seculiere mensen het geloof in een bovennatuurlijke werkelijkheid niet delen, betekent dit feitelijk dat zij de religieuze optie verwerpen als inadequaat: het is een overtuiging die niet strookt met de wereld zoals zij is.

In mijn bijdrage wil ik — op een overigens nog heel verkennende manier — een andere invalshoek beproeven. Ik wil niet bij voorbaat van deze tweedeling uitgaan: een seculiere leefwereld waarin het bovennatuurlijke geen rol speelt en een religieuze leefwereld waarin nog volop wordt geleefd vanuit de overtuiging dat er een bovennatuurlijke werkelijkheid bestaat. Ik accepteer dus ook niet dat er twee soorten mensen zijn: religieuze en niet-religieuze mensen. Ik wil laten zien dat er goede redenen zijn om aan te nemen dat religie of een religieuze (levensbeschouwelijke) dimensie relevant is in het leven van ieder mens, ongeacht de wijze waarop hij zijn wereld

duidt of interpreteert. Ik zal dat doen door een verkenning uit te voeren naar het raakvlak tussen voeding, techniek en religie.

DE PLAATS VAN VOEDSEL

Ieder mens heeft voedsel nodig. Toch verschilt de wijze waarop mensen hun eten verwerken, produceren, bereiden en verorberen heel sterk van cultuur tot cultuur. In onze westerse samenleving valt op dat er een grote afstand bestaat tussen de productie van voedsel enerzijds en het consumeren ervan anderzijds. Grosso modo kopen de meeste mensen hun voeding in winkels en vooral in supermarkten. In de supermarkt is verreweg het meeste voedsel als eindproduct in een verpakte vorm beschikbaar. Weliswaar moet een deel van deze eindproducten nog wel bereid worden alvorens te kunnen worden genuttigd, maar vrijwel altijd gaat het om producten die ‘klaar’ zijn voor bereiding of voor directe consumptie. Over de herkomst van het voedsel staan op de verpakking soms een paar summier mededelingen. Maar veel komt de consument daarover meestal niet te weten.

Heel veel van deze eindproducten hebben al een intensieve bewerking of bereiding ondergaan. Vers brood bijvoorbeeld is vrijwel altijd geschikt voor directe consumptie. Het proces van zaaien, verbouwen, oogsten, malen, deegbereiding, rijzen en bakken blijft voor de consument meestal onzichtbaar.

Bij de hedendaagse productie van het voedsel speelt veiligheid — vooral vertaald in termen van hygiëne — een belangrijke rol. Voedsel dat geproduceerd wordt, moet gedurende een bepaalde, nader aangegeven tijd houdbaar zijn, vrij van ziektekiemen en onder de aangegeven condities ook bewaard kunnen worden tot het tijdstip van consumeren. Onderdeel van dit regime is tevens dat voedsel goed verpakt moet zijn om niet door aanraking of andere oorzaken ‘besmet’ te raken.

Behalve op veiligheid wordt er ook steeds meer gelet op gezondheidsaspecten bij de consumptie van voedsel. En dan bedoel ik niet alleen het gezondheidsaspect dat samenhangt met de reeds genoemde veiligheid van produceren en

consumeren, maar vooral ook gezondheidsaspecten die samenhangen met het eetgedrag. Op de verpakking van levensmiddelen moet bijvoorbeeld worden aangegeven wat er aan ingrediënten in zit. Bovendien is het belangrijk dat aangegeven wordt in welke mate het voedsel vetten, suikers of andere componenten bevat die bij overmatig gebruik slecht zijn voor de gezondheid van de gebruiker ervan. Steeds meer is het ook gewoonte om aan te geven hoeveel kilojoules een bepaalde hoeveelheid van het betrokken voedsel bevat.

De relaties tussen de producenten van de grondstoffen, de halffabricaten en de eindproducten, evenals de relatie tussen producenten, retailers en consumenten zijn allemaal commercieel. Producenten kopen hun grondstoffen zo goedkoop mogelijk in. Door massafabricage worden de kosten voor de productie van de voedingsmiddelen zo laag mogelijk gehouden. Consumenten halen de producten veelal uit de schappen van de supermarkten, waarbij zij zelf beslissen in hoeverre zij prijs, kwaliteit of verantwoorde productiewijze als factoren laten meewegen in het bepalen van hun keuze van producten. De consumenten onderhouden nauwelijks relaties met de producenten, zodat zij vaak ook nauwelijks weten waar de producten die zij consumeren uiteindelijk vandaan komen. Producten die in de reclame als origineel Italiaans of Mexicaans worden aangeprezen, kunnen in werkelijkheid heel ergens anders vandaan komen.

De wijze van bereiden en consumeren van het voedsel is in hoge mate afhankelijk van de individuele keuzes en gewoonten van de consument. De één heeft haast en neemt vaak kant-en-klaarmaaltijden. De ander houdt veel van koken en maakt van het bereiden van het voedsel een culinaire happening. Daarbij spelen in de westerse wereld nauwelijks religieuze overwegingen een rol in dit soort keuzes met uitzondering van bepaalde, meestal allochtone, bevolkingsgroepen. Denk aan de koosjere keuken in het jodendom of het eten van halal-vlees in de islam.

EEN ROL VOOR RELIGIE?

Wat opvalt in de voorgaande beschrijving van

de wijze waarop wij in het westen met de productie, bereiding en consumptie van voedsel omgaan, is de betrekkelijk zakelijke manier waarop een en ander beschreven kan worden. De productie en het aan de man brengen van ons voedsel is een praktijk die vooral in economische termen (markten, ruil, kosten en baten) en technische termen (voedselsamenstelling, massaproductie, voedselveiligheid, gebruik van voedingssupplementen) beschreven kan worden. Bereiding en consumptie hebben alles te maken met de individuele voorkeuren en keuzes van mensen en de wijze waarop zij willen leven. Religie blijkt (afgezien wellicht van de gewoonte van veel christenen om de maaltijd te beginnen en of af te sluiten met gebed) eigenlijk alleen maar in beeld te komen wanneer men bepaalde (religieuze of etnische) minderheden in de beschouwing betreft.

Op het eerste gezicht is de wereld van voedselproductie, -bereiding en -consumptie in het westen volledig gesecculariseerd. De productie is in hoge mate gerationaliseerd en doordrongen van techniek. Een 'bid- of dankdag voor gewas en arbeid' lijkt nauwelijks meer een rol te spelen. Afhankelijkheid van weersomstandigheden bij de voorziening in onze dagelijkse levensmiddelen is naar de achtergrond verdwenen. Er is geen sprake meer van religieuze spijswetten, die ons in onze voedingsgewoonten beperkingen opleggen.

Kijken we iets nauwkeuriger, dan zijn er toch wel vraagtekens te plaatsen bij dit beeld van een volledig gesecculariseerde manier van omgaan met ons voedsel. Maar dan is het wel zaak om eerst de schijnbaar zo vanzelfsprekende boedelscheiding tussen religieuze en seculiere wereld los te laten.

De kern van deze boedelscheiding is namelijk minder vanzelfsprekend dan ze lijkt. Ze gaat ervan uit dat er een strikte scheiding kan worden aangebracht tussen de wereld zoals deze is, ervaren wordt en wetenschappelijk te onderzoeken gemaakt kan worden en de wereld zoals deze in religieuze of wereldbeschouwelijke termen beleefd wordt door de aanhangers van verschillende godsdiensten of wereldbeschouwingen. Het bijzondere van deze scheiding is dat zij eigenlijk maar door één partij als geldig wordt geaccepte-

teerd, namelijk door diegenen die uitgaan van het seculiere wereldbeeld, waarin deze scheiding wordt voorondersteld. Zij gaan ervan uit dat religie en levensovertuiging slechts betrekking hebben op de subjectieve beleving van mensen, niet op de werkelijkheid zoals zij is.

Zo heeft het onderscheid dat joden en moslims op grond van godsdienstige redenen maken tussen reine en onreine dieren voor aanhangers van het seculiere wereldbeeld slechts een symbolische betekenis, gerelateerd aan godsdienstige bronnen of tradities. Er zijn geen rationele of wetenschappelijke gronden om dit onderscheid te maken. Daardoor lijkt het voor hen uitgesloten dat oude spijswetten in het onderscheiden van rein en onrein ook al te maken hadden met condities voor gezondheid en hygiëne en daarin volgens hedendaagse maatstaven een heel rationeel patroon volgen en misschien zelfs hun tijd vooruit waren.

Tegelijk wordt er in dit seculiere wereldbeeld van uitgegaan dat hedendaagse voedingsadviezen en dieetvoorschriften (denk bijvoorbeeld aan de ‘schijf van vijf’¹) een rationele en wetenschappelijke grondslag hebben, waarbij in het algemeen weinig aandacht wordt gegeven aan de waarden en beelden van waaruit mensen aan dergelijke ‘spijswetten’ aandacht geven of belang eraan hechten. Te denken valt bijvoorbeeld aan de wens om slank te blijven.

Hedendaagse denkers als Latour en Szerszynski plaatsen vanuit verschillende invalshoeken vraagtekens bij deze boedelscheiding. Latour gaat in op de scheiding tussen modernen en pre-modernen [Latour, 1994]. Szerszynski probeert de verhouding tussen het seculiere en het heilige opnieuw te doordenken. Op laatstgenoemde wil ik iets uitgebreider ingaan.

Szerszynski stelt zich de vraag hoe het komt dat het heilige in onze tijd steeds in seculiere termen ter verantwoording wordt geroepen? Hoe moet je verklaren dat het seculiere het vanzelfsprekende uitgangspunt vormt voor de verklaring

van het heilige? Licht het vanuit historisch standpunt bezien niet voor de hand om juist de omgekeerde weg te bewandelen en het seculiere te beschouwen als een specifiek en eigenaardig product van de religieuze en culturele geschiedenis van het Avondland? Anders gezegd: zou men het seculiere niet moeten beschouwen als een eigentijdse vorm of ordening van het heilige? En wel in het bijzonder vanwege de zelfverabsolutering van het seculiere tot het ontwijfelbare uitgangspunt voor de bestudering en verklaring van het religieuze? [Szerszynski, 2005a].

Toegepast op het onderwerp van deze beschouwing: wat verleent seculiere mensen van vandaag het recht om religieuze spijswetten te beschouwen als uitingen van een religieuze beleving en interpretatie van de wereld, die over de werkelijkheid zoals ze feitelijk is niet veel te zeggen heeft? En op basis waarvan zijn zij gelegitimeerd de eigen, seculiere opvatting over de werkelijkheid te beschouwen als een manier van kijken waarin aan de werkelijkheid zoals ze feitelijk is wél recht wordt gedaan? In het vervolg van deze tekst wil ik aan de hand van het actuele vraagstuk van obesitas laten zien dat deze vragen relevant zijn en dat het zichzelf verabsoluterende seculiere wereldbeeld bepaalde dimensies van dit vraagstuk onzichtbaar maakt.

HET PROBLEEM VAN OBESITAS

Steeds meer begint het erop te lijken dat de ontwikkeling van de gezondheidssituatie van de bevolking in westerse, hoogontwikkelde en welvarende landen in de toekomst voor een belangrijk deel bepaald zal worden door voedingsgewoonten. In haar oratie aan de Rijksuniversiteit te Leiden stelt Louise Fresco [Fresco, 2005] het als volgt: *“Vandaag bepalen niet klimaat, schaarste en voedselvoorschriften de maaltijd, maar aanbod, koopkracht en verleiding.”* Een obesitasepidemie lijkt een onvermijdelijk gevolg van het welvaartsniveau en van het feit dat er op iedere straathoek voeding beschikbaar is in vormen die vrijwel onmiddellijk geconsumeerd kunnen worden. Door

¹Zie www.voedingscentrum.nl.

wet- en regelgeving en door technische perfectie-
nering zijn er goede garanties te geven over de
veiligheid en hygiëne van het voedselaanbod.
Maar met al die mogelijkheden om de veiligheid
en gezondheid van het voedsel te beheersen, heeft
men geen vat op de wijze waarop mensen consu-
meren. Volgens gezondheidsexperts zou obesitas
(zwaarlijvigheid) wel eens de volksziekte van de
toekomst kunnen worden.

In de genoemde oratie ‘Nieuwe spijswetten’
bepleit Louise Fresco een herinvoering van spijs-
wetten zoals we die kennen uit religieuze tradi-
ties: *“Ik stel u voor wetenschappelijk verantwoorde
Spijswetten te ontwerpen die taboe en sanctiëring
terugbrengen: de waarschuwing voor het gevaar van
onmatigheid in productie en consumptie, en het es-
sentiële van voedsel als cultuurgoed, de ‘heiligheid’ zo
men wil. Deze Nieuwe Spijswetten moet u niet zien
in juridische zin maar in de betekenis van een niet-
religieus engagement. In de relaties tussen staten, in
de verhouding tussen overheid en samenleving en in
individueel gedrag stellen de nieuwe spijswetten
voedsel weer centraal.”* Opvallend is het spel tussen
de woorden ‘wetenschap’ en ‘niet-religieus enga-
gement’ enerzijds en ‘sanctiëring’, ‘heiligheid’
anderzijds. Fresco wil de spijswetten weer terug,
maar in een seculiere zin: ‘wetenschappelijk ver-
antwoord’ en met een ‘niet-religieus engagement’.
Hun functie wordt echter in min of meer religi-
euzen termen weergegeven: zij moeten *“taboe en
sanctiëring terugbrengen”* en *“het essentiële van
voedsel als cultuurgoed, de ‘heiligheid’ zo men wil”*.
De aanleiding tot dit pleidooi is dat het voedsel
volgens Fresco van zijn vanzelfsprekendheid ont-
daan moet worden: *“De moderne mens, nauwelijks
de voedselschaarste ontgroeid, heeft grote moeite zijn
consumptie te beperken en blijft dóóreten. Voedsel
combineert dan ook bij uitstek het duale karakter van
genieten en schuld. Door zijn uitgekende combinatie
van kleur- en smaakstoffen en textuur, en door de as-
sociatie met zondig genieten, is de Big Mac Ham-
burger voor iedereen onweerstaanbaar.”*

Voortdurend wordt in de tekst van Fresco dit
spel met de traditionele ‘betekenisgeving’ van
voedsel gespeeld: *“Het symptoom van onze nieuwe*

*erfzonde is obesitas, het resultaat van verwarring en
de zucht naar telkens meer. Voor het eerst zijn er meer
mensen in de wereld zwaarlijvig dan er honger lij-
den.”* Telkens wordt religie hier als metafoor ge-
bruikt om een eerherstel van spijswetten te be-
pleiten. Maar het blijft tegelijk slechts een
metafoor. Want het gaat juist niet erom deze
spijswetten her in te voeren vanuit een traditio-
neel religieus betekenis-kader: *“Mijn nieuwe spijs-
wetten zijn geen voorstel tot religieus reveil of juri-
dische bemoeizucht, maar een aanzet tot een sociaal
contract voor individuele en collectieve voedselvoor-
ziening. Zoals de oude, religieuze wetten het doel
hadden voedsel te sanctiëren, zo pogen de nieuwe
spijswetten voedsel te ontdoen van zijn vanzelfspre-
kendheid. Maar in tegenstelling tot de strikte voor-
schriften uit het verleden gaat het niet aan moderne
taboes te lanceren. Dit is dus geen poging tot een Di-
eet voor de 21e eeuw dat slaafs gevolgd kan worden
door wie het morele gelijk aan zijn kant wil hebben.
Maar wel een aanzet tot bewustwording over wat
er op tafel verschijnt, hier en elders. Met de Nieuwe
Spijswetten doe ik een oproep tot een publiek debat.
Een debat over de verbondenheid van voedsel en
mens, plantenrijk en dierenrijk, zonder mystificatie,
gebaseerd op wetenschappelijke kennis en sociale ver-
antwoordelijkheid.”*

HERZIENING VAN DE BOEDELSCHEIDING

Fresco gaat in haar oratie uit van de boedel-
scheiding tussen wetenschap en techniek ener-
zijds en religie anderzijds. Dat wil echter niet
zeggen dat zij vindt dat wij niets zouden kunnen
leren van religieuze tradities. Integendeel: juist re-
ligies slaagden er in haar ogen in om het voedsel-
vraagstuk in een bredere samenhang te plaatsen.

Toch blijft haar bijdrage een beetje hangen
tussen de vanzelfsprekendheid van het seculiere
wereldbeeld en een zekere nostalgie naar de
kracht van religieuze bindingen. Zij stelt niet de
vraag naar de waarden, waarderingen en ‘heilige
huisjes’ die mede debet eraan zijn dat obesitas een
probleem geworden is of die een effectieve aan-
pak ervan in de weg staan.

In een samen met Martijn Katan geschreven
artikel in de Volkskrant (2007) laat Fresco zien

dat obesitas een probleem is dat om collectieve oplossingen vraagt, vergelijkbaar met bijvoorbeeld het broeikaseffect. Wat de auteurs daarmee tot uitdrukking willen brengen is zichtbaar te maken dat we op de problemen rond obesitas geen greep zullen krijgen door uitsluitend een beroep te doen op de goede wil en medewerking van individuele mensen. De dreigende epidemie is mede een gevolg van de wijze waarop wij de samenleving hebben ingericht en de schadelijke gevolgen zijn in die zin onvermijdelijk.

Ik denk dat Fresco en Katan hier een punt hebben. Inderdaad lijkt er sprake te zijn van een samenhang tussen de wijze waarop onze maatschappij in elkaar zit en het vraagstuk van overconsumptie. Hoe moeilijk is het bijvoorbeeld niet om kinderen met aanleg voor obesitas aan te spreken op hun gedrag. Negatieve gevoelens over eigen 'dik zijn' en de zucht om te consumeren liggen vaak dicht bij elkaar. Het lijkt er dikwijls op dat bepaalde groepen mensen (met wellicht een lichamelijke of psychische aanleg daarvoor) in het bijzonder slachtoffer zijn van de enorme druk tot consumeren die onze samenleving kenmerkt.

Mijns inziens ligt het bij dit soort observaties bijzonder voor de hand om vervolgens heel kritisch te kijken naar de achtergronden van juist deze situatie. Ondanks de enorme prestaties die mensen hebben bereikt door een wetenschappelijk-technische benadering van voeding, voedselproductie, -bereiding, -veiligheid en gezondheidsaspecten van menselijk gedrag, lijkt het erop dat men nauwelijks zicht heeft op de betekenissen zingevingaspecten die op tal van manieren met voeding en consumptie verbonden zijn. We worden vandaag op tal van manieren aangesproken op de gezondheidseffecten van ons gedrag. Als consumenten worden we voortdurend geconfronteerd met reclame-uitingen die ons uitnodigen te consumeren en tegelijkertijd met tal van waarschuwingen voor overmatige consumptie. Maar de toon en insteek van deze boodschappen raakt zelden het niveau van de achterliggende waardepatronen, die het probleem mede hebben doen ontstaan. Hoogstens worden mensen opgeroepen zich te matigen 'als hun gezondheid hen lief is'.

Achter beide boodschappen zitten 'duidings'- of 'zingevingskaders'. Het 'zingevingskader' van de autonomie, zelfontplooiing en individuele keuzevrijheid. En het 'zingevingskader' van een wetenschappelijke en technische benadering van voeding, voedselveiligheid en gezondheid. Zowel in zijn ontstaan als in de diagnose hangt het probleem van obesitas met deze 'zingevingskaders' samen die voor onze hedendaagse 'seculiere' samenleving kenmerkend zijn. Dat obesitas dreigt uit te groeien tot een maatschappelijk probleem van vergelijkbare proporties als het broeikaseffect, komt daaruit voort. En wel in tweërlei opzicht: zowel met betrekking tot de mate waarin het een maatschappelijk probleem is alsook in de wijze waarop het als een probleem ervaren en gedefinieerd wordt.

De beide genoemde kaders zouden gezien kunnen worden als de 'heilige huisjes' van onze seculiere samenleving. Men zou kunnen spreken van een 'seculier geloof'. Enerzijds zijn waarden gericht op de zelfbeschikking en -ontplooiing van de persoon boven iedere discussie verheven, anderzijds dient nog slechts de wetenschap zich aan als het legitimatiekader voor voorstellen tot beperking en matiging.

Juist het kritisch doordenken van de vooronderstellingen die aan de boedelscheiding ten grondslag liggen, kan ons helpen de waarden-dimensie van vraagstukken rond voeding en consumptie weer op de agenda te krijgen. Het pleidooi van Fresco en Katan om te komen tot een herwaardering van de religieuze spijswetten kan pas dan effect sorteren, wanneer reflectie plaatsvindt op wat in deze seculiere tijd voor 'heilig' gehouden wordt: het persoonlijkheids- en het wetenschapsideaal.

Een pleidooi voor de herinvoering van spijswetten moet verder gaan dan het uitdragen van 'wetenschappelijk verantwoorde spijswetten', maar vraagt om een hernieuwde bezinning op waarden die in onze tijd boven iedere discussie verheven zijn en daarmee de status van het 'seculiere heilige' hebben gekregen.

Referenties

- Fresco, L., M. Katan (2007). Alleen minder eten helpt. *de Volkskrant*, 3 februari
- Fresco, L. (2005). *Nieuwe spijswetten*. Cleveringa-rede (oratie). Leiden
- Latour, B. (1994). *Wij zijn nooit modern geweest*. Amsterdam
- Szerszynski, B. (2005a). *Nature, Technology and the Sacred*. Malden/Oxford/Victoria
- Szerszynski, B. (2005b). Science, Religion, and Secularity in a Technological Society — Rethinking the Secular: Science, Technology and Religion Today. *Zygon* (40), 4, December
- Verkerk, M.J., J. Hoogland, J. van der Stoep, M.J. de Vries (2007). *Denken, ontwerpen, maken — Basisboek techniekfilosofie*. Boom, Amsterdam